

UOT 94(479.24)

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANI MÜSTƏQİLLİYƏ APARAN YOLLAR

İldırım Hacıməmməd oğlu ZEYNALOV

Western Caspian Universiteti, Siyasi elmlər fakültəsi

ildirim.zeynalov@mail.ru

XX əsrin əvvəllərindən etibarən Rusiyada baş verən hadisələr, xüsusilə də, qiyamlar Azərbaycanda da qayğı və sevinclə qarşılandı. Beləcə bu qiyamların təbii nəticəsi olaraq, bir əsri aşan müddətdən bəri Çar Rusiyasının tərkibində olan Azərbaycan müstəqil bir respublika kimi tarix səhnəsində öz yerini almış oldu.

Açar sözlər: *Azərbaycan Cümhuriyyəti, Müsavat Partiyası, çarizm siyasəti, müstəqillik*

XX əsrin əvvəllərində dünyada baş verən hadisələr Azərbaycana da təsirsiz ötüşməmişdir. Bu əsr Azərbaycanın milli mübarizəsinin özünü ən bariz şəkildə büruzə verdiyi dövrü əhatə edir. Rusiya və İran arasında bölündükdən sonra etnik mübarizələrin XIX əsrdən XX əsrə kimi davam etməsi xalqımızın mübarizliyinin, müstəqillik həvəsinin heç vaxt ölmədiyini göstərir.

XX əsrin əvvəlləri Rusiya üçün çox pis başlamışdı. Rus-Yapon müharibəsində rusların məğlubiyyətə düşər olması onun iqtisadiyyatına çox ağır zərbə vurmuşdu. Bu iqtisadi çətinliklər səbr kasası dolmuş xalqların baş qaldırmasına bir növ təkan vermişdi. İqtisadi vəsaitlərin çatışmazlığı, fəhlələrin maaşlarının verilməməsi vəziyyətin daha da mürəkkəb hal almağına gətirib çıxarmışdı. Ancaq xalq yenə də rus çarına olan ümidini itirməmişdi və problemlərin həll olacağına inanırdı.

XX əsrin əvvəllərindən etibarən çar Rusiyasında rəhbərlik əleyhinə başlayan etiraz və mitinqlər Rusiyanın cənubundakı neft şəhəri Bakıya da təsir etmişdi. İşçiləri əsasən ruslardan ibarət olan dövrün ən mühüm neft şəhərində 1903-cü ilin yazından etibarən hökumət əleyhinə səs-lər yüksəlməyə başlamışdı. Bu, ilk qığılıcı idi və Qafqazın digər şəhərlərinə də sürətlə yayılırdı (9, s.46).

Neft işçilərinin nümayişləri qısa zamanda kəndlərdə də dəstək tapmışdı. Hökumət çıxış yolu olaraq neft işçilərini cəzalandırmağa qərar vermiş və 1903-cü ilin iyulunda neft mədənlərini yandırmışdı (1, s.5). Beləcə işçilərin günah-

landırılması və lazım olduğu halda həbsə atılması asanlaşmış, yüzlərlə işçiyə bu səbəbdən hökm verilmişdir.

Beləcə, 1905-1906-cı illərdə əvvəl Bakıda, daha sonra isə Cənubi Qafqazın digər bölgələrində; Şuşa, Zəngəzur, İrəvan, Tiflis, Naxçıvan, Qazax və Qarabağda erməni şəbəkələrinin günahsız müsəlman türk xalqına qarşı hücum xəbərləri gəlməyə başladı. Lakin çar hökumətinin ermənilərin tərəfini tutması nəticəsində işlər cığırından çıxdı, müsəlman Azərbaycan türk xalqı çarəsiz qaldı.

Şübhəsiz, bu dövr Rusiya şəhərləri hökumət əleyhdarının böyük etirazlarına və mitinqlərinə səhnə olurdu. Geniş xalq kütlələrinin tətillə qatılması çar hökumətini xeyli narahat edirdi. Hökumət çar Nikolayın şəxsən işçilərin və xalqın tələblərini dinləyəcəyini açıqlayaraq 1905-ci il, yanvarın 9-da bazar günü qış sarayına təşkil ediləcək səssiz yürüşə icazə verdi. Beləcə, işçilər, yanlarına uşaqlarını və həyat yoldaşlarını da alaraq tələblərini çara çatdırmaq üçün qış sarayına doğru getməyə başladılar. Halbuki çar o vaxt qış sarayında yox idi, lakin işçilər bundan xəbərsiz idi (10, s.407). Böyük izdiham çarın yanına yaxınlaşanda atlı kazax birlikləri onları dayandıрмаğa çalışdı. Lakin bir anda Aleksandrovski parkında gözləyən əsgərlər və polislər kütləyə atəş açmağa başladı. Sonra da atlı gözətçilər kütlənin üzərinə hücum etdilər.

"Qanlı Bazar" olaraq adlandırılan bu hadisə əsnasında minlərlə adam öldürüldü. Lakin xəbər bütün Rusiyada eşidilincə hər yerdə etirazlar, tətillər başladı. Bu qanlı hadisədən sonra Bakı bolşevikləri, işçiləri Peterburq işçilərinə dəstək olmaq məqsədilə tətillə çağırdılar. Beləcə fabriklərin çoxu işləmədi. İş buraxma hərəkətinə Gəncə fabrikləri və Gədəbəydəki mis mədənləri işçiləri də qatıldı. Fevral ayının 18-də Bakıda fəvqəladə hal elan edildi. Buna baxmayaraq, Azərbaycanın böyük şəhərlərindəki tətillər sona çatmadı. İyunda əvvəl Bakı fabriklərində, daha sonra Şuşa və Gədəbəydəki fabriklərdə tətillər yenidən başladı (7, s.113).

1905-ci il yanvarın 9-da çar ordusu tərəfindən güllə yağışına tutulduqda xalq yanıldığını anladı. Minlərlə adamın öldürüldüyü hadisənin nəticələri sonralar baş verəcək hadisələrə səbəb oldu. 1917-ci ildə çarın taxtdan endirilməsi, bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi elə məhz 1905-ci ildəki hadisələrin davamı xarakteri daşıyırdı.

1917-ci ilin yanvar ayının əvvəllərində "Qanlı Bazar" hadisəsinin ildönümü münasibətilə işçilər nümayişlər keçirməyə başladılar. Yanvarın 9-da bir çox fabrikdə işçi yığıncaqları təşkil edildi. Bundan faydalanan Bolşevik Partiyası işçiləri döyüşə qarşı nümayiş keçirməyə çağırdı. Fevralda tətillərin sayı sürətlə artdı. Nümayişçiləri dağıtmaq istəyən rəhbərlik fevralın 26-da orduya atəş açma əmri verdi. Eyni gündə çar nazirləri Marinski sarayında yığıncaq edirdilər. Bu sırada silahlı kütlə Taurida sarayına doğru irəliləyirdi. Çar üsyanı yatırmağa qərar vermişdi; amma Petroqrada artıq tamamilə üsyançıların əlində idi. Qış sarayının da üsyançılar tərəfindən ələ keçirilməsi ilə çar son bir çarə olaraq şimal cəbhəsi qərargahının yerləşdiyi Pskova getməyə qərar verdi.

Amma Peterburqa dönmək üçün qatar stansiyasına gəldiyi vaxt üsyançı əsgərlər tərəfindən tutuldu.

Sonra çar Nikolay taxtı tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Martın 2-də müvəqqəti hökumət quruldu. Beləcə inqilab reallaşdı; amma ölkədə ikili rəhbərlik sistemi ortaya çıxdı. Çünki bir tərəfdə Dumanın yaratdığı Mixail V. Rodziyankonun başçılıq etdiyi müvəqqəti bir komitə, bir tərəfdə isə Petroqrad işçi və əsgər sovetlərinin təsis etdiyi və bütün üzvlərinin sol fikirli olduğu bir İcra Komitəsi ölkəni idarə etmək vəzifəsini boynuna götürdü.

1917-ci ilin yazından başlayaraq oktyabrda Bolşevik qiyamı ilə nəticələnən hadisələr Bakıda da diqqətlə izlənilirdi. Bolşeviklər xüsusilə, Bakını əldən buraxmamaq və şəhər rəhbərliyində daha çox söz sahibi olmaq üçün var gücləri ilə mübarizə aparırdılar.

1917-ci ilin sentyabrında Bolşevik təbliğatı Bakıda neft mədənləri və zavod-fabrik işçiləri böyük bir mitinq etdilər. Bu mitinq Azərbaycandakı partiya mübarizələrini daha da kəskinləşdirdi. Eyni zamanda bu dövrdən etibarən Bakı sovetində bolşeviklərin təsiri get-gedə artmağa başlamışdı. 13 oktyabrda Bakı sovetinin menşevik və eserlərdən ibarət icra şurası bolşeviklərin müxalifəti ilə istefa etmək məcburiyyətində qaldı. S.Şaumyan yığıncaq müddətində icra Şurasını siyasi tələbdən məhrum olmaqda günahlandırdı və "Yeni qurulacaq icra şurası Bakı prolitarının hüquqlarını müdafiə edəcək" (8, s.14) deyərək özü müvəqqəti icra Şurasına başçı oldu. Bunun ardınca bir neçə gün içində Bakı sovetinə geniş əsaslı yeni seçkilərin keçirilməsini təklif etdi. Onun təklifi qəbul edildi; amma seçki günündən bir gün əvvəl qədər seçki ilə əlaqədar bir söz deyilmədi. Əslində Müsavat partiyası da bu seçkilərdə iştirak etmək qərarına gəlmişdi. Lakin xüsusi seçki sənədini seçki günündən bir gün əvvəl əldə etdiyi üçün işçilər arasında istədiyi təbliğatı apara bilməmişdi (6, s.283).

Seçkilərin nəticələri xeyli maraqlı oldu. Daha əvvəl də bəhs etdiyimiz kimi, təbliğat üçün fürsət verilməyən Müsavat partiyası seçkilərdən qalib çıxdı. Beləcə, bütün maneələrə baxmayaraq, xalqın Müsavat partiyasına simpatiya duyduğu və rəhbərliyində az qala tək Azərbaycan türkünün olmadığı Bakı sovetinin bolşevik, eser və menşeviklərinə isə məsafəli olduğu açıq aydın görünürdü.

Müsavatçılar "Vahid və bölünməz Rusiya" şüarını müdafiə edən eser və menşeviklərin iqtidara gəlməsilə Rusiyada yaşayan əzsaylı xalqların, xüsusilə də, Azərbaycan türklərinin vəziyyətinin daha da pisləşəcəyini düşünürdülər. Bu səbəbdən o dövrdə millətlərə öz müqəddəratını təyin etmə və hətta Rusiyadan ayrılma vədini verən tək partiyanın Bolşeviklər olduğunu gördükləri üçün onları dəstəkləmişdilər (4, s.151).

Bu arada döyüş və sülh mövzusunda da bolşeviklərlə Müsavat partiyası eyni düşüncədə idilər. Necə ki, hər iki partiya şərtsiz I Dünya müharibəsinə son verilməsini və dərhal sülh danışıqlarına başlanmasını tələb edirdi (2, s.11). Lakin bu əməkdaşlıq bir taktika idi. Hətta iki partiyanın düşmənlikləri daha

dərin və həqiqi idi. Bundan başqa, qafqaz Azərbaycanı uğrunda şiddətli mübarizə aparırdılar. Bolşeviklərin “Bütün İqtidar Sovetlərə!” şüarı Müsavatın Sovetə qatılmama səbəbinə çevrilmişdi. M.Ə.Rəsulzadə bu mövzunu belə izah edirdi: “Müsavat Partiyası prinsip olaraq iqtidarın sovetlərə verilməsinə etiraz etmir. Lakin Bakı Soveti demokratik əsaslar istiqamətində seçilmədiyinə və bu təşkilatda kəndlilər təmsil olunmadığına görə Müsavat Partiyası iqtidarın Sovetə verilməsinə etiraz edərək bu təşkilata qatılmağı rədd edirdi (3, s.12).

1917-ci il, 12-13 dekabrda Bakı Soveti üçün keçirilən seçkilər Müsavat ilə bolşeviklərin əlaqəsini tamamilə pozdu. Seçkidə bolşeviklərin 51 səsinə qarşı Müsavatçılar 21 səs aldılar. Başlanğıcda seçkiyə kəskin etirazını bildirən Müsavat Partiyası daha sonra gəlidiyi qərarla iqtidarın Bakı Sovetinə verilməsinə razı oldu. Bu zaman 1917-ci il, 18 dekabrda V. İ. Lenin tərəfindən Qafqaz işləri üzrə komissarlıq vəzifəsinə təyin olunmuş S.Şaumyan Bakı sovetinin rəhbərliyindən ayrıldı və onun yerinə P.Caparidze seçildi.

1917-ci il, 15 noyabrda Tiflisdə Bakı Sovetini boykot edərək sovet rəhbərliyinə qarşı mübarizə aparan hər üç millətin birlikdə təmsil edildiyi Zaqafqaziya komissarlığı təsis edildi. Komissarlığa Gürcü Menşevik E.P.Geççori başçı seçildi. Milli Təhsil Nazirliyinə Fətəli Xan Xoyski gətirildi. Qısa zaman içərisində Müsavat partiyası da komissarlığın fəaliyyətinə qoşulma qərarı aldı. Komissarlıqda hər millət öz qrupunu yaratdı. Azərbaycan qrupunun başçısı M.Ə.Rəsulzadə oldu.

Bu vaxt bolşeviklər 1918-ci ilin yanvarında Peterburqda toplanan qurucular məclisini dağıdaraq Kommunist Partiyasının diktatorluğunu elan etdilər. Beləliklə, Rusiyada parlamentar demokratiyanın qurulması ümidi sona çatmış oldu. 1918-ci il, fevralın 22-də cənubi Qafqazdan Rusiya qurucular məclisinə seçilən deputatların konfransında Zaqafqaziya seyminin (Parlamentin) elan edilməsi qərarlaşdırıldı. Seymdə Gürcüstan ictimai demokratlarından (Menşeviklər) 32, Azərbaycan Müsavat partiyası və digər müstəqillərdən 30, erməni daşnak-sütun partiyasından isə 27 nəfər təmsil edilirdi.

Martın 30-da axşama doğru Bakı küçələrində barikadalar qurulmağa, sipərlər qazılmağa başlandı. Kiçik qarşিদurmalar başlamadan əvvəl bitərəf olduqlarını elan etmiş erməni daşnak-sütun partiyası və Erməni Milli Şurası Bakı sovetinin yanında olduğunu açıqladı (Məmmədov 2005: 341). Bundan başqa Bakı menşevikləri və eserləri də Sovetə dəstək verəcəklərini bildirdilər (3, s.14).

Bakı Soveti Müsavat partiyasının xalq arasında böyük bir rəğbət gördüyünü bildiyi üçün baş verənlərdə bu partiyanın rolu olduğunu təbliğ etməkdən çəkinmədi. Hətta ayın 31-də müsəlmanlara bir ultimatum verilərək sovetin Bakıda müzakirəsiz bir iqtidar olduğunu qəbul etmələri istənilirdi. Əks halda bütün baş verəcəklər üçün Müsavat partiyasının məsul olacağı vurğulandı. Şəhərdəki qarşিদurmaları dayandırmağa çalışan Müsavat partiyası bu ultimatumu qəbul etdiyini açıqladı, amma qarşিদurmalar sürətlə yayıldı.

Stepan Şaumyan 1918-ci il mayın 24-də Rusiya Xalq Komissarları Sovetinə yazdığı məktubda Sovetin əlindəki 6 minlik silahlı birliyi ilə yanaşı, 3-4 minlik erməni silahlı birliyinin də onlara köməkçi olduğunu, bu səbəblə qarşıdurmaların etnik qarşıdurmaya çevrildiyini yazmışdı.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1918-ci ilin mart hadisələrini haqlı olaraq etnik bir qarşıdurma hesab edirdi. Hadisənin birinci ildönümündə İstiqlal qəzetində qələmə aldığı məqaləsində hadisə ilə əlaqədar bunları vurğulayırdı: “Şaumyanların Bakıda etdikləri Petroqrada və Moskvada edilənlərdən çox uzaq idi. Rusiyada sinfi bir qarşıdurma, Bakıda isə sinfi qarşıdurma deyilərək etnik qarşıdurmalar icra edildi. Daşnaklar intiqam aldılar. Martın 18-də Bakı müsəlmanlarının başı üzərində partlayan toplar, muxtariyyət və müstəqillik özləmi ilə yaşayan Azərbaycan Türk düşüncəsini məhv etmək üçün idi” (5, s.165-166).

Mayın 26-da Seymin son konfransında gürcülər Zaqafqaziya respublikasından ayrılaraq öz müstəqil dövlətlərini qurmaq istədiklərini bildirdilər. Respublikanın dağılmasının səbəbi olaraq da Azərbaycan tərəfini günahlandırdılar. Uzun sürən müzakirələrdən sonra Gürcüstan öz müstəqilliyini elan etdi.

Zaqafqaziya seymi dağıldıqdan bir gün sonra Azərbaycanın müstəqilliyini elan etmək və ilk Azərbaycan hökumətini qurmaq üçün seymin bütün müsəlman nümayəndələri Tiflisdə bir araya gəldilər. Uzun sürən müzakirələrdən sonra nümayəndələr özlərini Müvəqqəti Milli Şura elan etdilər və M.Ə.Rəsulzadəni şuranın sədri seçdilər. Ertəsi gün bir zamanlar Qafqaz valisinin iqamətgahı olan sarayda, Müvəqqəti Milli Şuranın ilk toplantısı keçirildi. Bu yığıncaqda Azərbaycan respublikasının müstəqilliyi elan edildi. Qələmə alınan 6 maddəlik müstəqillik bəyannaməsi Milli Şuranın katibi doktor Həsən bəy Ağayev tərəfindən oxundu.

Yığıncağa qatılan bütün nümayəndələr bu “Müstəqillik Bəyannaməsi”ni ayaqda dinlədilər. Bunun ardınca Milli Şura ilk Azərbaycan hökumətini qurma vəzifəsini tərəfsiz nümayəndə Fətəli Xan Xoyskiyə həvalə etdi. Bir saatlıq fasilədən sonra Xoyski Hökumət kabinetini Müvəqqəti Milli Şuraya təqdim etdi. İlk qurulan hökumətin bir koalisiya hökuməti olduğu ortaya çıxdı. Milli Şurada təmsil edilən bütün partiyaların nümayəndələri hökumətdə də vəzifə aldılar (2, s.29).

Beləcə, 1917-ci ildə Rusiyada baş verən qiyamlar nəticəsində Azərbaycan müstəqilliyinə qovuşmuş oldu. Üstəlik, İslam Dünyasında dünyəvi təməllər üzərinə qurulan ilk Respublika olaraq tarixə keçdi. Lakin Azərbaycan Gürcüstan və Ermənistanla nisbətən çox çətin vəziyyətdə idi. Çünki müstəqillik bəyannaməsində ölkənin paytaxtı olaraq göstərildiyi Bakı şəhəri Bolşevik hökumətinin əlində idi. Bu səbəbdən Azərbaycan Hökumətinin müstəqilliyini ilk tanıyan Osmanlı Dövləti ilə müqavilə imzalayaraq suverenliyini bütün ölkə ərazisinə yayı bildi.

Nəticə. Beləliklə, yalnız 23 ay kimi qısa bir zaman içində həm ölkə içindəki islahatlarla və həm də beynəlxalq ictimaiyyətə özünü de-fakto tanıt-

maqla böyük işlər görən respublika, 1920-ci il, aprelin 27-də Qırmızı Ordunun işğalına məruz qaldı. Azərbaycanı müstəqilliyə aparən yolda minlərlə insanın azadlığı uğrunda mübarizə aparması və özünü fəda etməsini görmək olur.

Ədəbiyyat:

1. Yusif Ağayev, Səbuhi Əhməd oğlu Əhmədov. İstiqlal yürüşü – 1918. Bakı, 2009. 416 s.
2. Vahid Allahverdi oğlu Çıraqzadə. İstiqlal yollarında: tarixi oçerklər / V.A.Çıraqzadə; red. M. Əsədova.- Bakı: Azərənəşr, 1992.- 82 s.
3. H.Насиуев, İstiqlalın əzablı yolu: Azərbaycan Demokratik Respublikası tarixinin bəzi səhifələri. Bakı, 1991.- 32 s.
4. Xəqani Məmmədov. Azərbaycan milli hərəkatı: 1875- 1918-ci illər: [Monoqrafiya]. Bakı, 1996. 175 s.
5. İsmayıl Məmmədov. Azərbaycan tarixi. Dərslik. Bakı, 2005. 485 s
6. Mahmud İsmayıl. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1997. 320 s.
7. Джамиль Бахадур оглы Гулиев. История Азербайджана. Изд-во "Элм,", 1979. 302 с.
8. Теюб Магерам оглы Насиров. Борьба за власть в Азербайджане: 1917-1920. Азербайджан, 1993.- 120 с.
9. Chamberlin, William Henry. The Russian Revolution. Princetion University Press, 1987. 325 p.
10. Riasanovsky, V.A.Nicolas History of Russia. New York, 1993. 613 p.

Ильдырым Гаджимаммад оглы Зейналов

Пути, ведущие к независимости Азербайджан в начале XX века

Резюме

События происходящие в России с начала XX века, и беспорядки, особенно в Азербайджане было приняты с трепетом и радостью. Таким образом, как естественный результат беспорядков, Азербайджан, который был частью царской России, занял свое место на исторической сцене как независимая республика.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, Партия Мусават, политика царизма, независимость

İldirim Hacımmammad Zeynalov

**Roads leading to independence of Azerbaijan in the beginning
of XX century**

Summary

Events in Russia began in the 20th century; especially unrest in Azerbaijan was hailed care and joy. Thus, as a natural result of the unrest, Azerbaijan, which is part of the true story of tsarist Russia, took its place on the stage of history as an independent republic.

Keywords: Republic of Azerbaijan, Musavat Party, the tsarist policy, independence